

Sárkányidomárok

Konzervatív értelmiségkritika Herczeg Ferenc 1918–1919-es forradalmakról szóló műveiben

A magyar közéleti vitákkal hivatásból foglalkozókat leszámítva aligha emlékszik bárki is arra, hogy a „boldog békeidők” utolsó heteiben, 2020 elején a Herczeg Ferenc-botrány uralta a magyar nyilvánosságot, miután az új Nemzeti alaptantervben a Herczeg előtti és utáni magyar próza két csúcsához, Mikszáth Kálmánéhoz és Kosztolányi Dezsőéhez hasonló, kiemelt szerepet juttattak a Horthy-korszak „konzervatív írófejedelmének”. Rossz szokás szerint a bírálók többsége azonnal politikai-ideológiai vitává változtatta az irodalmi-esztétikait (megengedve persze, hogy minden kánonalkotás hatalmi kérdés is, hiszen nemcsak a tudás hatalom, hanem a hatalom szabja meg azt is, hogy mi a tudás), így tiltakozás indult az ellen, hogy az Orbán-rendszer kötelezővé tesz egy irredenta és „fasiszta író”. Pedig Herczeg Ferencnek (1863–1954) nem azért nem szabad egy bekezdésnél több helyet szorítani a magyar irodalomtankönyvekben, mert a Magyar Revíziós Liga¹ vezetője volt (ez igaz), vagy mert úgymond „fasiszta” lett volna (nem igaz), hanem mert íróként harminc évvel maradt el a korától. Így Magyarországról hiába jelöltették vezető kurzusértelmiségiként, politikai alapon irodalmi Nobel-díjra – a konzervatív nőszervezetet, a

Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségét vezető és az ellen-*Nyugatként* indított *Napkeletet* szerkesztő Tormay Cécile-hez hasonlóan² – lelkesen, ám sikertelenül magyar professzorok és irodalmárok az 1930-as években, amikor erre még volt lehetőség, okkal nem kapta meg. (Pedig jelölhették volna Babits Mihályt is, akivel a magam részéről úgy vagyok, mint Ady Endre Jókai Mórral: „Nem zuhanhat Afganisztán-rangra ez az ország, melynek Jókaija is volt.”³)

Herczeg Ferenc írói kvalitásait remekül illusztrálja az 1918–1919-es forradalmakról szóló *Északi fény* című 1929-es regénye, amelyben papírból hajtogatott figurák zörögnek, így a proletárdiktatúrát átélő szerző adós maradt a „forradalmak korának” nemcsak maradandó, de művésziileg értékes megörökítésével. Pedig ki mástól lehetett volna várni a nagy „konzervatív” Tanácsköztársaságtörténetet, mint a mind Tisza István kultuszának kialakításában, mind Károlyi Mihály bűnbakká tételében főszerepet játszó Herczeg Ferencről, aki a Tisza István köré csoportosult értelmiségi kör vezető alakjából, a

¹ A Magyar Revíziós Ligáról: Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, Osiris, 2001.

² Kádár Judit: *Engedelmes lázadók. Magyar írónők és nőideál-konstrukciók a 20. század első felében*. Pécs, Jelenkor, 2014, 78.

³ Ady Endre: Jókai szobra. *Budapesti Napló*, 1905. február 26. In: *Ady Endre publicisztikai írásai. Második kötet. 1905–1907*. Szerk.: Vezér Erzsébet. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 69.

konzervatív-liberális „ellen-Huszadik Század”, a *Magyar Figyelő* szerkesztőjéből lett a keresztény-nemzeti Horthy-korszak írófejedelme.⁴

A Tanácsköztársaság emlékezetének szempontjából Tisza István egykori értelmiségi körére hangsúlyosan jellemző volt, hogy Magyarország általuk kizárólag magyar belpolitikai okokkal magyarázott összeomlásáért és az annak egyenes következményeként betudott trianoni békeszerződésért elsősorban Tisza egykori politikai ellenfelét, Károlyi Mihályt, valamint a Károlyit befolyásoló, Jászi Oszkár vezette baloldali radikális értelmiséget tette felelőssé – amellyel 1911 és 1918 között elszánt szellemi harcot vívott a *Magyar Figyelő* szerkesztősége. Emiatt Kun Béla és a Tanácsköztársaság kevésbé hangsúlyosan szerepeltek az elsősorban az őszirózsás forradalomra és a Károlyi-rendszerre összpontosító, az 1918–1919-es eseményekről referáló írásaikban, amelyre remek példát adnak Gratz Gusztáv *A forradalmak kora* című 1935-ös összefoglalásának hangsúlyai. A polgári radikálisokkal történő szakításáig a *Huszadik Század* folyóirat köréhez tartozó Gratz a következő, fölöttébb negatív portrét festette Jásziról mint a „radikális értelmiségi” – szerinte – szinte ideáltipikus képviselőjéről:

„Azok az eszmék, amelyeknek Károlyi a háború vége felé hirdetője lett, – nagyrészen a radikálisok ideológiájából származtak. Jászi Oszkár, aki ezt az ideológiát megteremtette, illetve a külföldi hasonló eszmeáramlatoknak a magyar viszonyokra való alkalmazását több munkájában

megkísérlette, egyoldalú, a gyakorlati étellel jóformán semmi kapcsolatban nem álló doktrinér volt, – egyike azoknak, akik megvetéssel fordulnak el minden oly törekvéstől, amely az íróasztal mellett kieszelt és kicsiszolt elméleteket a társadalmi adottságokkal összhangzásba akarják hozni. Barátai már fiatal korában szemére vetették, hogy ő homo unius libri [egykönyvű ember – Cs. P.], rabja egy bizonyos eszmekörnek, amelynek mint serdülő ifjú behódolt. Forradalmi idők mindig alkalmas talajul szolgáltak ama politikai doktrinereknek, akik abban a hitben élnek, hogy egy ország berendezéseinek új intézményekkel való felcserélése nem sokkal nehezebb feladat, mintha a tudós az íróasztalnál veti el az egyik elméletet, hogy helyette újat alakítson ki magának. Jászi közel állt ezekhez a doktrinerekhez. [...] Azokhoz a literátusokhoz tartozott, akik a forradalmak előkészítésében mindenütt nagyszerepet visznek és akik bizonyos elveket csökönös kitartással addig hangoztatnak, amíg azokat egy megfelelő kör által el tudják fogadtatni. Róluk mondta Nagy Frigyes, hogy ha egy országot különösen szigorú büntetéssel akarna sújtani, akkor literátusokkal kormányoztatná.”⁵

Herczeg Ferenc közíróként a *Két arckép* című, Tisza Istvánról és Károlyi Mihályról 1920-ban megjelentetett „párhuzamos életrajzaiban” szintén Károlyi Mihályt és tanácsadóit, a radikális elméleti elgondolásaik megvalósításának következményeivel nem számoló baloldali radikális értelmiséget hibáztatta a Magyaror-

⁴ A *Magyar Figyelő*ről: Tőkéczi László: A Magyar Figyelő eszméi (1911–1918). *Történelmi Szemle*, 1994/3., 239–289.

⁵ Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története, 1918–1920*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935, 26–27.

szágot ért „kiszámíthatatlan káro-
kért”.⁶ Regényíróként a nemsokára
ismertetendő *Északi fény* című regé-
nyében fogalmazta meg ezt a nézetét,
csak míg az egy közepszerű tézisre-
gény, addig – ebben egyetérthetünk
a *Világ* recenziójával – a *Budapesti
Hírlapban* és az *Új Időkben* reklámo-
zott *Két arckép* egyenesen „tehetségé-
hez legméltatlanabb alkotása volt”.⁷
A polgári radikális Supka Géza egy-
korúan „irtózatossá vádiratnak” neve-
zte Herczeg művét az első világháború
és az őszirózsás forradalom történetét
áttekintő – a Horthy-korban betiltott
– összefoglalásában, és megállapítot-
ta róla, hogy „mindnyájunknak szívé-
be markolt”.⁸

A *Két arckép* című párhuzamos
életrajzaiban Herczeg Tisza István
korábbi politikájának igazolását lát-
ta a proletárdiktatúra 1919. március
21-i kikiáltásában. A konzervatív író
elbeszélésében Tisza István lehetett
volna az, aki Magyarországot meg-
tudta volna állítani a lejtőn, mert
egy „harcos és keresztény” „magyar
férfi” volt, akin megbotránkoztak
a „lelki hermafroditák”. Utóbbiak
alatt elsősorban – a műben implicit
módon Tisza 1918. október 31-i meg-
gyilkolásával gyanúsított – politikai
ellenfelét, Károlyi Mihályt és a Jászi
Oszkár vezette baloldali radikális
értelmiséget értette. Míg a *Két arc-
képben* Tisza István felelős államférfi
volt, „született vezér”, aki „szerette a
fajtáját”, addig Károlyi Mihály mini-
mum „gyöngelméjű” „piromániás”.

Herczeg a tettei következményeit
nem látó politikai kiskorúként írta le
Károlyit, és megismételte a hatalom-
átadás tévhitét, miszerint ő adta vol-
na át a hatalmat Kun Bélának, noha
valójában – a források döntő többsé-
ge szerint – megpuccsolták. Károlyi
állítólagos tettét torz személyiségé-
vel, lelki sérüléseivel, összességében
azokkal a sérelmekkel magyarázta,
amelyeket a csörgőkígyó figyelmezte-
tő hangjához hasonlított beszédhibája
miatt kellett elszenvednie gyerekkor-
ában. Így a nemzetet a bolsevizmus-
nak „kiszolgáltató” Károlyi Mihályt
egy saját „nyomorék” testébe zárt,
politikai Quasimodóként írta le, és
vetette össze az ideális férfinak beállít-
ott Tisza Istvánnal.⁹ Akit bár ember-
feletti nagyságúvá és erejűvé növeszt-
ett a Tisza-kultusz, a rövid lábaival
és a nemcsak politikai, de tényleges
rövidlátásával messze nem volt titáni
alak: a Károlyit testi fogyatékosága
miatt támadó jobboldali invektívák¹⁰
közvetlenül előképeiként egyébiránt
éppen a szintén testi hibás Tisza
István „nyomorékságát” felemlegető
forradalmi írásokat jelölhetjük meg,
amelyek egyik jellemző példáját adta
Krúdy Gyula a Károlyi *Magyarország*
című lapjában közölt Tisza-nekrológ-
jában.¹¹

A *Két arckép* Károlyi-ellenes in-
vektívájában Herczeg Ferenc szá-
mára a proletárdiktatúra felidézése
az antik történetírás jellegzetes ma-
gyarázó sémájának, a „jellem eltör-
zulásának” magyarázó tényezőként

⁶ Herczeg Ferenc: *Két arckép. Tisza István – Károlyi Mihály*. Budapest, Singer és Wolfner, 1920, 32.

⁷ Petrovics Béla: Herczeg Ferenc és kora. *Világ*, 1947. szeptember 21., 2.

⁸ Dr. Supka Géza: *A nagy dráma*. Miskolc, Klein, Ludvig és Szelényi Könyvnyomda R.-T., 1924, 156.

⁹ Herczeg, 4, 28–29., 20–21.

¹⁰ A testi fogyatékoságokon előszeretettel gúnyolódó antik lejárató műfajról: Adamik Tamás: Megjegyzések az invektívához. *Antik Tanulmányok* 24. (1977), 182–191.

¹¹ Krúdy Gyula: Az utolsó Tisza. *Magyarország*, 1918. november 3. Idézi: Hatos Pál, 2018, 12.

alkalmazásával csak eszköz volt Károlyi Mihály és a baloldali radikális értelmiség diszkreditálására, amely kört Tisza István meggyilkolásáért is felelőssé tett. Herczeg Ferenc ezt a vádat persze csak utólag, Károlyi bukása és emigrálása után fogalmazta meg, az eseményekkel egy időben még ő is azon konzervatív írók közé tartoztak, akik besoroltak az őszirózsás forradalommal hatalomra jutó Károlyi-kormány támogatói közé, amint arról *A diadalmas forradalom könyve* című reprezentatív kötet¹² is tájékoztat (amelyet persze a konzervatív kiadóvállalkozó, Légrády Imre adott ki).

Az *Északi fény* című, 1929-ben megjelent Herczeg Ferenc-regény¹³ szintén olyan munka, amelyben egy konzervatív szerző az 1918–1919-es összeomlásért a baloldali radikális értelmiséget hibáztatja.¹⁴ Herczeg Ferenc ebben is személyi defektusokra és frusztrációkra vezet vissza az általa a radikális értelmiség művének tekintett forradalmakat. Úgy vélte, mivel a baloldali radikális értelmiségiék nem futottak be karriert a dualizmus kori Magyarországon, ezért bosszúból, dühükben akarták lerombolni a régi rend intézményeit, hogy az új Magyarországon ők kerülhessenek a vezető pozíciókba. Herczeg így konkludál: „Summa summarum: kapard meg

a forradalmárt, és előtted áll a megbántott ember!”¹⁵ A radikálisok hatása alá kerülő, gyenge, degenerált antihős bukásáról, Gál Sándorról szóló regény emblematikus mellékszereplője a valószínűleg a Károlyi Mihály-féle Nemzeti Tanács körül csoportosuló újságírók, például Kéri Pál inspirálta progresszív zornalistasztaparódia, Pálfi, aki „balkáni trágyadombnak” tartja a hazáját, hiszen nem érvényesülhetett benne, és csak azért szeretné felforgatni, mert alul van, nem felül. Ez a krédója:

„Forradalmár vagyok – mert fel akarom fordítani, a feje tetejére akarom állítani az országot; nekem olyan Magyarország kell, ahol az y alul, az i betű felül van. Ha nem Pálfinak, hanem gróf Pálffynak hívnának, akkor talán én volnék ma a konzervatív irány élharcosa. [...] Mivel nem vezethetem a grófokat, hát vezetni fogom a vasmunkásokat, de vezetni fogok!”¹⁶

De Herczeg Ferencnek a *Huszaedik Század* folyóirat körével szembeni ellenérzései leginkább a Lukács Györgyről mintázott¹⁷ (nyomokban Jászi Oszkárt is tartalmazó) filozófuskarikatúra, a beszélő nevű Ács leírásában mutatkoznak meg:

„Elhanyagolt külseje után ötven esztendőtt adna neki az ember, pedig még jól innen van a negyvenen. Bár éhenkórász benyomását teszi, őt anyagi gondok sohasem nyomorgatták, az apja fél utcára való bérházat hagyott rá, azok jövedelméből kedve szerint élhetne a literary-gentleman hajlamainak.

¹² *A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája.* Szerk.: Gellért Oszkár. Budapest, Légrády Testvérek, 1918.

¹³ Az általam használt kiadás: Herczeg Ferenc: *Északi fény*. Budapest, Magyar Könyvklub, 1994.

¹⁴ Herczeg regényét ebből a perspektívából vizsgálta Paár Ádám is: Paár Ádám: *Konzervatív nézetek Herczeg Ferenc történelmi regényeiben.* *Kommentár*, 2019/3., 29–36.

¹⁵ Herczeg Ferenc: *Északi fény*, i. m. 38.

¹⁶ Herczeg Ferenc: *Északi fény*, i. m. 37.

¹⁷ Lásd: Percz László: *A filozófus arcásai*, i. m. 41–42.

Tulajdonképpen szakmája a filozófia, de elképesztően nagy olvasottságot szerzett a tudásnak majd minden ágában. Tanultságánál csak a professzoros önhittsége nagyobb, de ez alig bántó, mert nem hiúságából, hanem a saját csalhatatlanságába vetett naiv és becsületes hitéből buggyant elő. Ez már nem is emberi, hanem isteni arrogancia.

Tudományos kérdésekről egyáltalában nem lehet vele vitatkozni, hallatlan felkészültséggel rögtön lehangol és szétmorzsol minden ellentmondást.

Ács eddig sohasem törődött a napi politika problémáival. Ő a szereplő embereket és a divatos jelszókat sokkal zavarosabbnak és üresebbnek ítélte, semhogy ne sajnálta volna tőlük az idejét.

Tavaly azonban nevezetes forduloponthoz jutott az élete. Egy filozófiai dolgozata bizonyos körökben feltűnést keltett, és Ácsot a Magyar Tudományos Akadémia tagjává ajánlották. Sohasem tisztázódott, hogy mi történt a tagválasztás körül, de való igaz, hogy a titkos szavazásnál maguk az ajánlói is cserbenhagyták, és Ács úgy megbukott, mint a tudós társaság százéves fennállása óta még senki.

Bukása és ajánlóinak perfidiája [hűtlensége – Cs. P.] új mederbe terelték gondolatait. Hamar tisztába jött vele, hogy a »hivatalos tudományosságban« felburjánzott bajok a nemzeti szervezet általános megbetegedésének szimptomái, amelyeket elszigetelten gyógyítani nem lehet, ennél fogva az országban élő összes független és becsületes embernek ma nincs is nagyobb és szentebb kötelessége, mint hogy támadja, gyengítse és elpusztítsa százféle kórság genyenyés fészkrét: a történelmi osztályok uralmát.

Hamarosan kitűnt, hogy a két-bal-lábas könyvemben csodás energia és a nagy demagógok sugallóképessége lappang.”¹⁸

Herczeg az antropológiailag pesszimizista konzervatív értelmiségkritika közhelyeit mondja fel a regényben: a reformálni akaró szobatudósok idegenül mozognak a való világban, és szándékaik azért vezetnek katasztrofához, mert a gyakorlat teljesen másképp működik, mint az elmélet.¹⁹ Megidézük a forradalom vörös sárkányát, de nem tudják megülni, az addig rózsaszín, pacifista forradalom már az 1918. október 31-i győzelme napján a Tisza-gyilkosságba, majd végül a proletárdiktatúra vörösterrorijába torkollik:

„Megjött a Hermina úti gyilkosság híre. Egy csapásra megváltozott a város, megváltozott a forradalom meg a forradalmárok arca. A sápkőrös, őszirózsás tüntetés mohón teleitta magát forró, piros férfivérrel, és szörnyeteg módon dagadni, nőni, sötét bíbortűzben izzani kezdett. A sárkány kifeszítette szárnyait, és százezer lóerővel nekibódult. Akik a hátán ültek, még azt hitték, hogy ők kormányozzák.”²⁰

Tanulságos, hogy míg Herczeg Ferenc regényében a Tisza-gyilkosság korszakhatárt jelez, a fiatal Háy Gyula 1929-ben megjelent *Színhely: Budapest. Idő: tíz év előtt* című Tanácsköztársaság-regényében a forradalmi események és az első szerelem örvényében egyszerre elmerülő tizenhét éves főhőst – aki a Galilei Kör rendez-

¹⁸ Herczeg Ferenc: *Északi fény*, i. m. 30.

¹⁹ Lásd Asbóth János eszmefuttatását arról, hogy ugyan „a jó elmélet mindig radikális”, de „a jó gyakorlat mindig konzervatív”. Idézi: G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. Budapest, L'Harmattan, 2004, 11.

²⁰ Herczeg Ferenc: *Északi fény*, i. m. 100.

vényeit látogatja – a legkevésbé sem érdekli a merénylet, miután hazaérkezik szerelme, a természetesen tbc-s agitátorlány szállásáról: „Mikor hazaértem, a házmester kérdezte, hogy tudom-e, mi történt Tisza Istvánnal. Nem tudtam, és mikor megmondta, akkor sem éreztem semmi érdeklődést.”²¹ Ezért is besorolhatatlan alkotás Háy méltatlanul elfeledett könyve: noha kommunista szerző műve: nélkülöz minden sematizmust, ez lehet a fő oka, hogy 1945 után nem jelentették meg újra, noha Háy már ünnepelt marxista drámaíróként vezető pozícióba került.

Jászi Oszkár meggyőzően fejtette ki az 1918–1919-es időszakot elemző *Magyar kálvária – magyar föltámadás* című 1920-as művében, hogy „a forradalmakat nem csinálják, a forradalmak születnek”. Ugyanis forradalmakkor „rejtelmes mágneses mezők képződnek a társadalomban, melyek irgalmatlan erővel sodornak magukhoz tömegeket”. Ezért: „Ezen mágneses áramlatok hatása alatt például Tisza Istvánnak éppúgy meg kellett halnia 1918 októberében, mint ahogy 1919 augusztusában Kun Béla semmi esetre sem kerülhetett volna el sorsát, ha Budapesten marad.”²² És a tördőféselemletek állításával ellentétben nem is a hátszói forradalmak okozták a központi hatalmak vereségét, hanem azok épp azért törték ki, mert a központi hatalmak elvesztették a világháborút, amely – ez is döbbenetes – meglepően kevés nyomot hagyott Herczeg munkásságá-

ban. Pedig a „Nagy Háború” közepes alkotókból is ki tudott préselni nagy műveket, amire Gyóni Géza lehet a példa, akiről ugyan Ady Endre azt írta a nagy botrányt kiváltó, a *Budapesti Hírlap*ban közzétett, elhíresült magánlevelében, hogy „soha se volt költő s nem is lesz”, „ezt még egy világháború sem tudta megcsinálni”,²³ de a krasznnojarszki hadifogolytáborban csak kiszakadt Gyóniból a *Csak egy éjszakára...* című, maradandó értékű verse. (Ami persze azért így se egy *Húsvét előtt.*) Herczeg Ferenc *Az aranyhegedű* című 1916-os első világháborús regénye azonban önsajnálata és magánéleti picsogásba fullad, és amikor Henry Barbusse már az új típusú, ipusztriális háború anyagcsatáinak első hiteles leírását, *A tűz* című, megrendítő antimilitarista vádiratát publikálta, Herczeg az őt megcsaló asszonyát ítélte el és térdepeltette kukoricára a regénybeli hűtlen Gráczian Katalin alakjában. Miképp arra már Fenyő Miksa is rámutatott a *Nyugatban*:

„»Az aranyhegedű« úgy látom, háborús regény volna, kórházak, menetszázadok, járvány, amputálások, ápolónők, ezredorvosok, és ilyenek vannak benne és mégis olyan távol esik mindez a háborútól, annyira nincsen benne a háború sem az alakjaiban, sem a levegőjében, hogy csodálkozva kell kérdeznünk magunktól, hogyan mulhatott el ilyen nyomtalanul mellőle, ha már érzékeltetni akarta.”²⁴

És ahogy Balázs Eszter rámutatott: Herczeg Ferenc az *Új Idők* szerkesztőjeként se törekedett a háborús vesz-

²¹ Háy Gyula: *Színhely: Budapest. Idő: tíz év előtt.* Budapest, Genius, 1929, 69.

²² Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* Szerk.: Veres András. Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1989, 33.

²³ Dunántúli [Rákosi Jenő]: *Levelek. Budapesti Hírlap.* 1915. október 14., 9.

²⁴ Fenyő Miksa: Herczeg Ferenc. (Aranyhegedű. Regény. – Kék róka. Színjáték három felvonásban.). *Nyugat*, 1917/3., 266–267.

teségekkel való szembenézésre, az 1918-as évfolyamban a szépirodalmi rovatból inkább már elhagyták a háborús témákat.²⁵

Persze érthető, hogy Herczeg Ferenc miért a baloldali radikális értelmiséget hibáztatta az 1918–1919-es forradalmakért: a világháborús vereségnek semmilyen szerepet nem tulajdoníthatott az összeomlásban, hiszen ez esetben el kellett volna számolnia bálványra, a birodalmi háborús politikát nem szorgalmazó,²⁶ de végül elfogadó és azt magyar miniszterelnökként képviselő Tisza István felelősségével. Így szükségszerűen hazug mű lett az *Északi fény*, márpedig nem tudjuk „az igazságig keresztülhazudni magunkat”.²⁷

A Horthy-korszakban Schöpflin Aladár írt remek kritikát a *Nyugat*-ban az *Északi fény*ről,²⁸ bírálatának lényege, hogy az első világháború utáni összeomlás és a forradalmak korának súlyos élményanyagából egy igazán nagy, dosztojevszkiji művet lehetett volna írni, és erre ki más lehetett volna alkalmasabb, mint a konzervatív írófejedelem, Herczeg Ferenc. De az 1918–1920-as összeomlás nagy élményanyagából, egy nemzet tragédiájából a Horthy-rendszer írófejedelme csak egy szellemes

kalandregényt tudott kihozni.²⁹ Míg például a valóban nagy alkotó Dosztojevszkijnek az egyetlen Ivanov-gyilkosság elég volt ahhoz, hogy Szergej Nyecsajevről és fanatikus társairól megírja az *Ördögöket*.³⁰

Herczeg Ferenc persze sose gondolta magát Dosztojevszkijnek, és arról sem tehet, hogy az Orbán-rendszer kurzusirodalmárai úgy beszélnek róla a közmédia kulturális műsoraiban, mintha nem is lett volna Herczeghez fogható nagy és elismert írója Magyarországnak (kivéve persze Tormay Cécile-t).³¹

²⁵ Hasonlóan okozhat kielégületlenséget az 1918–1919-es forradalmak nem csak konzervatív, de mély és empátiás kritikájára vágyó olvasónak Ritoók Emmának az exhibicionista „szellemi kalandorokat” kárhóztató, *A szellem kalandorai* című 1921-ben megjelent regénye, a Vasárnapi Körben sok időt eltöltő írónőt ugyanis csak papírmásé karakterre tudták ihletni az őt körbevevő, később világhíressé vált filozófusok és esztéták. Balázs Béla is csalódottságának adott hangot a naplójában, miután Ritoók Emma megmutatta a Vasárnapi Kör tagjainak regénye egy korai, még A lélek kalandorai címet viselő kéziratát (amely abban a formájában még értelemszerűen nem tekintett ki a komműnre): „Rossz regény. Nincs víziója, süket, átlátszó, atmoszférátlan. Nem művész élménye. De nagy emberi élmény. Milyen nagy generáció az, melynek vihara őt elkapta! De ő csak influenzát kapott tőle szegény...” Idézi: *A Vasárnapi Kör. Dokumentumok. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Karádi Éva és Vezér Erzsébet.* Budapest, Gondolat, 1980, 75–76. – Ritoók könyvében l. különösen az „Az alvó város” című fejezetet, amelyben igen sötét képet rajzol „a gondolat vörös lázának embereiről”: Ritoók Emma: *A szellem kalandorai.* Budapest, Pesti Szalon Könyvek, 1993, 476–485. – Pritz Pálnak köszönhetően már Ritoók Emmának a korszakról szóló visszaemlékezései is könnyen elérhetőek, alaposan jegyzetelve: Ritoók Emma: *Évek és emberek.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2022.

³⁰ James Goodwin: *Confronting Dostoevsky's Demons. Anarchism and the Specter of Bakunin in Twentieth-Century Russia.* New York, Peter Lang, 2010, 17–22.

³¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

²⁵ Balázs Eszter: *Mars és Apolló közt. Írók és más értelmiségiek az első világháborúban.* Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2021, 253.

²⁶ Tisza István szerepét az Osztrák–Magyar Monarchia háborús politikájában tisztázza: ifj. Bertényi Iván: Tisza István és az első világháború. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2005, 28–86.

²⁷ Lukács György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. *Szabadgondolat*, 1918. december, 232.

²⁸ Schöpflin Aladár: Herczeg Ferenc új regénye. *Nyugat*, 1930/1., 62–63.

Herczeg Ferenc persze sose gondolta magát Dosztojevszkijnek, és arról sem tehet, hogy az Orbán-rendszer kurzusirodalmárai úgy beszélnek róla a közmédia kulturális műsorában, mintha nem is lett volna Herczeghez fogható nagy és elismert írója Magyarországnak (kivéve persze Tormay Cécile-t). Pedig valószínűleg Jászi Oszkárnak volt igaza, amikor 1905-ben Herczeg Ferenc műveit választotta negatív példának, hogy egy ünnepeelt magyar író munkásságát – az egyébként 1921-ben irodalmi Nobel-díjjal valóban kitüntetett – Anatole France-ével összevetve kimutassa Magyarország kulturális elmaradottságát.³² De a legkíméletlenebb bírálatot *A Gyurkovics-leányok* (1893) és *A Gyurkovics-fiúk* (1895) szerzőjéről Pogány József írta meg még rettegett szociáldemokrata kritikusként. Pogány a Galilei Kör folyóiratában, a *Szabadgondolat*ban közölt „Herczeg Ferenc Magyarország” című írásában így írta le a „tegnapi Magyarország legnépszerűbb írójának” világát:

„Íme a Herczeg Ferenc Magyarország. Ebben az országban a tanárokat megvesztegetik, az érettségit mindenfajta panamával teszi a dzsentrifíú, a katonaságtól kiszabadítja az anyja összekötetése, a szolgabírókat a főispánné udvarlója kedvéért választják, a megyei tisztviselő párbajjal terrorizálja le a közigazgatás bírálóit, törvénytelen ségekkel zaklatja a parasztot, a katonai szállításokat szerelmi csirkefogásokért kapják, a kalocsai érsekségtől a kanonok rokon panamázza ki a földbérletet, a mandátumot szép asszonyok körül végzett lovagi szolgálatok jutalmául osztogatják. A könyv minden lapján nagy ivások, kártyázások, párbajkomédiák, csúf naplopások és kulturálatlanságok. Herczeg Ferenc mosolyog mindezen.”³³

Csak abban tévedett az egyetlen lendülettel megírt bírálat szerzője, hogy ez nemcsak a tegnapi Magyarország, hanem a mai is. És innen nézve Herczeg Ferenc igen korszerű író.

³² Jászi Oszkár: *Kulturális elmaradottságunk okairól*. Budapest, 1905, 10.

³³ Pogány József: Herczeg Ferenc Magyarország. *Szabadgondolat*, 1911/1., 24.